

tijdens deze jaren komt ongeveer overeen met de omvang tijdens de jaren 2002-2003. Hierbij moet echter vermeld worden dat de schatting voor 1870 door Poulsen als conservatief bestempeld wordt omdat alleen Zweedse data gebruikt zijn. Vermoedelijk was de werkelijke populatie groter, waardoor er sprake zou zijn geweest van een inkrimping van de vispopulatie. Poulsen laat zien hoe de lengte van de leng afnam van 95-125 centimeter tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw en 75-105 centimeter tijdens de Eerste Wereldoorlog tot 65-95 centimeter tijdens de periode 1976-1995. Hoewel Poulsen enige terughoudendheid betracht, lijken deze cijfers er op te wijzen dat er vanaf de late negentiende eeuw belangrijke (negatieve) veranderingen hebben plaatsgevonden als gevolg van deze visserij.

Doordat hoofdstukken drie en zes thematisch van opzet zijn, de gehele onderzoeksperiode beslaan en tevens tussen de andere hoofdstukken geplaatst zijn, leest het boek minder prettig dan mogelijk was geweest. Het feit dat de auteur zichzelf vaak herhaalt werkt ook niet mee. Wat betreft de inhoud had de economische kant van de visserij sterker benadrukt kunnen worden. Zo worden prijzen bijvoorbeeld wel meegenomen in de analyse, maar de winstgevendheid van het bedrijf had hier nadrukkelijker bij betrokken moeten worden.

Naast deze kritische noten is er natuurlijk ook een hoop positiefs te vermelden. Ten eerste wijst Poulsen erop dat de theorie rekening moet houden met het feit dat visserij niet uitsluitend bedreven wordt door één groep vissers. In de visserij ter hoogte van Ålesund waren de Noorse vissers bijvoorbeeld efficiënter dan de vissers uit Bohuslän omdat zij een minder lange reis hoefden te maken. Deze constatering is bijvoorbeeld relevant voor de vroegmoderne Hollandse haringvisserij die vanaf omstreeks 1650 een steeds groter deel van de markt aan buitenlandse vissers moest laten. Een dergelijke ontwikkeling kan niet alleen vanuit het perspectief van de natuur begrepen worden. Ten tweede moet vermeld worden dat Poulsen zijn bronnen zeer kritisch heeft bestudeerd. Dat dit ver gaat, blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat hij bewaard gebleven vishaken minutieus heeft nagemeten om te zien in hoeverre het formaat van deze haken veranderde. Ten derde geeft Poulsen een gedetailleerde beschrijving van de interactie tussen mens en economie aan de ene en de natuur aan de andere kant. Dergelijke kennis zal steeds belangrijker worden om de economie duurzaam te kunnen laten groeien. Poulsens conclusies met betrekking tot de omvang en lengte van de vispopulatie zouden ons dan ook aan moeten zetten tot nadenken.

Christiaan van Bochove

Universiteit Utrecht

Ben Wubs, *International business and national war interests: Unilever between Reich and Empire 1939-1945*. Routledge international studies in business history, volume 13 (Londen en New York: Routledge, 2008) 256 p.
ISBN 978-0-415-41667-2. Tevens verschenen als proefschrift aan de Erasmus Universiteit Rotterdam 2006.

Ben Wubs analyseert in dit boek de effecten van de Tweede Wereldoorlog op de structuur, strategie en activiteiten van Unilever. Dat zat als Brits-Nederlandse multinational met belangrijke investeringen en afzetmarkt in Duitsland op de wip tussen *Reich and Empire*. Wubs bestudeert deze onderbelichte episode uit Unilevers geschiedenis

ondermeer op basis van een unieke toegang tot het bedrijfsarchief in Londen en Rotterdam.

Samenvattend kunnen we stellen dat de oorlog zorgde voor een voortgezette decentralisering van de structuur van Unilever, ook op langere termijn. Ontstaan uit de fusie van Britse en Nederlandse familiebedrijven in 1930 valt Unilever volgens Wubs al voor de oorlog het best te begrijpen als een gedecentraliseerd conglomeraat, een holding die een concentratie overspande van meer dan 500 bedrijven wereldwijd. Vanaf 1938 werden deze eenheden weliswaar gegroepeerd onder een Britse afdeling (Unilever Limited) en Nederlandse tak (Unilever nv) die daarboven een identieke raad van bestuur deelden. Maar binnen dit conglomeraat bleven nationale afbakeningen belangrijker dan functionele opdelingen om te kunnen anticiperen en reageren op verschillende nationale marktwijzigingen. Het was vooral deze strategie, die Wubs omschrijft als centraliseren waar mogelijk en decentraliseren waar nodig, die Unilever toeliet om ook op gepaste manier te reageren op de verschillende nationale politieke wijzigingen binnen West-Europa. Nog voor de start van de oorlog (1939) werden twee nieuwe holdings afgesplitst van nv in Zuid-Afrika die de belangen van Unilever moesten overzien buiten het Europese continent en *the British Empire*. In geval van oorlog kon Duitsland daardoor enkel op de continentale belangen van Unilever beslag leggen terwijl Limited contact kon houden met nv via de Zuid-Afrikaanse connectie en zo de *British Trading with the Enemy Act* kon omzeilen. De actieradius van Rotterdam werd verder verkleind door de afdelingen in neutrale, continentale landen bij Limited onder te brengen. Toen nv in 1941 onder toezicht van Rijkscommissaris Hans-Ernst Posse werd geplaatst en ingeschakeld in de Duitse oorlogseconomie zaten de meeste belangen van Unilever dan ook elders. Het succes van deze structuur zorgde ervoor dat na de oorlog de klemtoon sterker op decentralisering kwam te liggen.

Strategie betekent in dit verhaal twee zaken. De marktstrategie van Unilever was een voortgezette regionale en productdiversificatie, vooral in de productie van zeep en diepvriesvoeding, twee markten waar Unilever tijdens de oorlog sterker mee in aanraking kwam. De politieke strategie van Unilever was minder eenduidig. De strategie ten opzichte van het naziregime kan men omschrijven als een accommodatiepolitiek die de significante belangen van Unilever in de Duitse markt moest vrijwaren, hoewel er weinig sympathie was binnen de Raad van bestuur voor het regime (p. 44). Hiertoe organiseerde de top van Unilever een privéonderhoud met Hitler in 1933 en kwam het tegemoet aan Herman Görings economisch vierjarenplan in 1936 om Duitsland economisch zelfvoorzienend te maken. De koers werd verder gezet na 1940 wanneer vooral het belang van Unilever voor de Duitse markt duidelijk werd. Wubs benadrukt dat Posse maar ook Albert Speer het belang van een goed functionerend Unilever inzagen en het bedrijf zo goed mogelijk verzekerd werd van grondstoffen en werkkrachten. Deze *strategy of indispensability* leverde de nv een zekere manoeuvreerruimte op. Zo werd het nooit in bewaring genomen als een bedrijf in vijandige (Britse) of Joodse handen. De manoeuvreerruimte was echter te klein om enig verschil te maken in de rassenpolitiek van de bezetter ten opzichte van Unilever. 53 Van de 88 gedwongen ontslagen Joodse werknemers stierven in de concentratiekampen. Ondertussen stelde Unilever fabrieken, personeel en glycerine ter beschikking van de geallieerde oorlogsmachine. Hoewel dit op korte termijn woog op de winstmarges was de keuze essentieel voor het succes en het loutere bestaan van Unilever op langere termijn. Een Duitse overwinning had immers meer dan waarschijnlijk een overname van Unilever door Nazi-Duitsland betekend. Zo bekeken, kan de strategie van Unilever tijdens

de Tweede Wereldoorlog succesvol genoemd worden. Dezelfde strategie (decentralisering en diversificatie) werkte echter tegen Unilever na de oorlog in de competitie met het Amerikaanse en veel sterker gecentraliseerde, Procter & Gamble en Colgate-Palmolive.

Door zich te richten op de plaats van Unilever *between Reich and Empire* toont Wubs hoe bedrijfsgeschiedenis, economische en politieke geschiedenis op complexe manieren inhaken in elkaar en hoe de focus op de multinational een manier kan zijn om die complexiteit zinvol te filteren en te analyseren. De grote verdienste van deze aanpak is dat het de clichés omtrent de relatie tussen de categorieën 'Staat' en 'Kapitaal' meteen overstijgt en in de historische praktijk de conflicterende én overlappende belangen van de relevante politieke en economische actoren toetst. De grote vraag na deze casusanalyse is natuurlijk hoe uniek of typisch het geval Unilever was? De verschillen die Wubs her en der enkel kan aanstippen (zie bijvoorbeeld de opmerking op de laatste bladzijde dat de oorlog wel positieve lange-termijn effecten had voor Royal Dutch/Shell) doen in elk geval uitzien naar een studie die in een comparatief kader *International business and national war interests* analyseert in de West-Europese context. De studie van Wubs zal daarbij essentieel zijn.

Jan-Frederik Abbeloos
Universiteit Gent

Thunnis van Oort. *Film en het moderne leven in Limburg. Het bioscoopwezen tussen commercie en katholieke cultuurpolitiek (1909-1929)*. Maastrandse Monografieën 70 (Hilversum: Verloren, 2008) 224 p. ISBN 978-90-8704-019-2. Tevens verschenen als proefschrift aan de Universiteit van Utrecht 2008.

Tijdens het congres Cinema in Context, dat in 2006 werd gehouden aan de Universiteit van Amsterdam, constateerde de Australische filmhistoricus Richard Maltby dat filmonderzoek tot op heden grotendeels irrelevant is gebleven in de algemenere geschiedschrijving van de twintigste eeuw. Hoewel er tegenwoordig wereldwijd nogal wat mensen actief zijn in filmwetenschap en filmgeschiedenis, dringen inderdaad weinig resultaten hiervan door tot andere disciplines. Het voert te ver op deze plaats uit te wijden over de verklaringen daarvoor, maar tegen deze achtergrond is het mooi over een filmonderzoek te kunnen berichten waarvan het bredere belang wel duidelijk is.

De titel van het proefschrift *Film en het moderne leven in Limburg* waarop Thunnis van Oort in Utrecht promoveerde geeft de ambitie van de auteur al weer. Het boek is bovendien uitgegeven in de reeks Maastrandse Monografieën, waarin alle mogelijke aspecten van de Limburgse geschiedenis worden belicht, van de landstreek in de middeleeuwen tot de grondpolitiek in de twintigste eeuw, en ook dit geeft aan dat het de bedoeling is het onderzoek in een brede context te zien.

Thunnis van Oort richt zich op de jaren 1909-1929, in grote lijnen de periode waarin de cinema zich een vaste plaats veroverde in het Limburgse maatschappelijke leven en uitgroeide tot een niet meer weg te denken fenomeen. Dit alles ging gepaard met de nodige schermutselingen. Lokale politici en priesters bogen zich over 'het bioscoopgevaar', wat net zoets was als 'het dansvraagstuk', maar dan veel groter en bedreigender. Inzet was wat tegenwoordig de 'hearts and minds' van de Limburgse bevolking zou heten.